

Ove Rasmussen:

Boller på suppen

– arvegods og indlån

I 1999 var dansk presse og den danske befolkning i en periode meget optaget af en for danskere fremmedartet hovedbeklædning, de muslimske kvinders tørklæde, der af nogle næsten blev opfattet som et symbol på en trussel mod dansk kultur. Dette kan forekomme mærkeligt, når man betænker, at vi ellers ikke har været tilbageholdende med at efterabe andre på beklædningskulturens område og har indlånt stribevis af beklædningsgenstande og med dem de fremmede betegnelser for dem: knickers, plusfours, spencer, pull-over, smoking, sweater, sweat-shirt, T-shirt, shorts, tights, body-stockings, hotpants for blot at nævne nogle – ja selv bukser har vi lånt (fra plattysk) om end det er længe siden.

Meget bedre står det ikke til på et andet kulturområde. Det er en velkendt sag, at dansk madkultur i 1900-tallet ændredes radikalt gennem mangfoldige påvirkninger udefra, og at dansk sprog dermed blev beriget med et stort antal fremmedord i form af navne på madretter og madingredienser. Fra begyndelsen af århundredet kan nævnes et ord som *fromage* (indlånt fra fransk, hvor ordet ganske vist betyder ost), *cornflakes* (indlånt fra engelsk ca. 1925), og fra sidste del af århundredet fx *feta* (indlånt fra græsk). Men indlån har fundet sted til alle tider. Fra 1500-tallet fx ord som *postej* og *sylte* (indlånt fra eller via nederlandsk), i middelalderen fx *sukker* (længst tilbage fra arabisk!), *persille*, *purløg* og mange flere.

Selv betegnelsen for en af hovedingredienserne i danskernes kost siden 1700-tallet, kartofflen, er indlånt. Ordet *kartoffel*, der blev den

sejrende betegnelse for den nye rodfrugt, lånte vi fra tysk – en tid konkurrerede ordet med *jordæble* (et oversættelseslån fra tysk *erdapfel*, der igen er et oversættelseslån fra franskmændenes *pomme de terre*), og med *patat*, *patet*, *potet* (det sidste formentlig fra engelsk). I vestjysk har man åbenbart på et tidspunkt kendt alle 3 betegnelser, for her hed det sig, at man “*fæk potæter te dåwer, kartofler te unden å jordævler te næ’ter få æ’t å fo potæter tre gång om æ daw*”¹ (= fik poteter til davre (dvs. morgenmad), kartofler til onden (dvs. middagsmad) og jordæbler til nadver (dvs. aftensmad) for ikke at få poteter tre gange om dagen).

Ja faktisk har indlånene været så mange, at der kun findes få hjemlige betegnelser for madretter, madurter, krydderier etc. Men et er, at vi fra udlandet inspireres til nye retter etc. og også indlåner betegnelser for disse. Noget andet er, at vi indlåner nye betegnelser for gamle velkendte retter etc., hvad vi i det følgende skal se eksempler på.

Langt op i tiden bestod hovedernæringen for menigmand herhjemme af *grød* og *brød* – og i den udstrækning det var muligt af *kød* og *fisk*, ord, der alle er af hjemlig oprindelse. H. P. Hansen² beretter, at der i Vestjylland, før kartofler blev en del af den daglige kost, “*var adskillige steder, hvor man fik grød tre gange om dagen. Af rugmel, ... lavede man mjöl-grø’r, af boghvede bo-ggrø’r, og af hele byggryn, der blev kogt i kærnemælk, kogte man su-grø’r. ... Denne surgrød var en stående nadverret i de fleste hjem endnu i begyndelsen af vort århundrede*”.

Tidligt har man også anvendt kogevandet fra tilberedningen af fisk og kød. De ældste betegnelser for dette er *sod* og *spad*. Det første er dannet af *syde* = koge, endnu kendt i udtrykket “give råt for usødet” altså egtl. “give råt for ukogt”, dvs. “give igen med samme mønt”. I jysk er *sod* kun overleveret sporadisk, især i ældre østjyske kilder. I rigsmål forekommer ordet endnu hos Oehlenschläger og Grundtvig, men nu er det jo helt forældet.

På samme måde er det gået med *spad*, der ligesom *sod* er af hjemlig oprindelse og kendt i oldnordisk. Ordet karakteriseres i Ordbog over det danske Sprog som dialektalt. I Jylland har det været velkendt

¹ Jens Kristian Kjelgaard Lings: Haunstrup. En landsby vokser op på heden. 1997 s. 46.

² Den Vest- og Sønderjydske Kreditforening. Hundrede Aar. 1960 s. 127.

i sønderjysk syd for en linje Haderslev - Ribe, og det er spredt afhjemlet i tilgrænsende egne af sydjysk; desuden er det optegnet på Samsø og fra egnen nord for Horsens Fjord. Men allerede omkring 1850 er ordet iflg. flere optegnelser på vej ud af dialekten. Flere optegnere angiver, at ordet især har været brugt om tynd (saltet) suppe. Ordet er beslægtet med udsagnsordet at *spæde*; så måske har det oprindelig kun været anvendt om tynd suppe, der er spædet godt op med vand, jf. den ironiske talemåde: *de ær æn grom' spaj, få de æ hal't van' å hal't a æ kælj* = det er en grum (dvs. god) suppe, for den er halvt af vand og halvt af brønden.

Men nu er både *sod* og *spad* gået af brug og erstattet af *suppe*. Det antages, at dette ord er indlånt fra middelnedertysk *soppe*, *suppe*, formentlig i 1500-tallet. Det er næppe muligt at afgøre, hvor almindeligt det har været at spise suppe i middelalderen³, men senere er suppe i forskellige afskygninger jo blevet en velkendt ret. Kødsuppe kogt på fersk kød har dog ikke været hverdagsmad, alene af den grund, at man kun havde fersk kød, når der blev slagtet. I kilderne til Jysk Ordbog oplyses det da også gang på gang, at suppe var festmad, som kun blev serveret til bryllupper, begravelser, jul og andre højtider.

Man har formentlig de fleste steder sat pris på en god fed suppe, jf. denne optegnelse fra Thy: *æ tøjw'æs et dær æ krenlæ po æ so'p, de æ no sempæl sla'twærk* (= jeg synes ikke, der er kringler (dvs. fedtperler) på suppen, det er noget simpelt slatteværk). I samme retning peger denne talemåde fra Østjylland: *“de smaqæ aw fow'l”, så' kjælinæn, hun koqt sop po dæn gre'n, ska·ðæn håð sat po* (= “det smager af fugl”, sagde kællingen, hun kogte suppe på den gren, skaden havde siddet på).

Til kødsuppen hørte der boller af forskellig art: melboller, kødboller og nogle steder brødboller. I Østjylland blev et *“fest- eller sørgemåltid uden suppe med tre slags boller ... omtalt ilde i folkemunde”*.⁴ Bollerne var vist overalt større end i dag, flere steder så store som hønseæg. Brødbollerne kunne fremstilles på forskellig måde. Navnet skyldes, at der i dejen indgik revet brød. Oftest har man anvendt tørt hvedebrød. En særlig fremstillingsmåde er skildret af H. P. Hansen⁵: *Først bagte man af sigtemel en pølse ... der blev bøjet som i u-form, skåret i små*

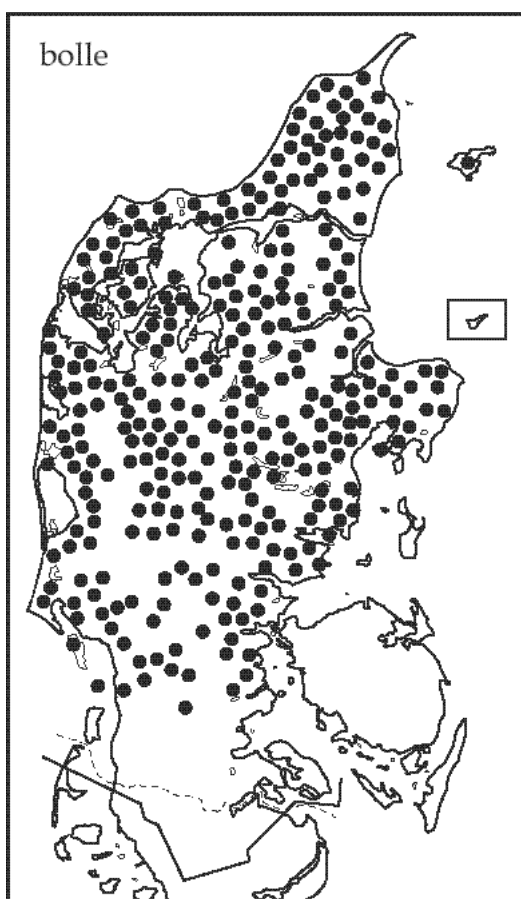
³ Jf. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder. XXVII s. 438f.

⁴ Erik Koed Westergaard: Danske egnsretter. 1974 s. 178.

⁵ Den Vest- og Sønderjydske Kreditforening. Hundrede Aar. 1960 s. 128.

stykker og bagt igen ... Disse stykker blev knust, æltet op med fløde, smør og æg, og så blev dejen lavet i boller, der blev kogt. En helt anden fremstillingsmåde har åbenbart været anvendt i Sønderjylland.⁶

Bollerne er vel normalt blevet formet med en ske. Men helt så hygiejnisk gik det ikke altid til. Om fremstilling af kødboller beretter H. P. Hansen⁷ fra egnen sydvest for Holstebro: *“Med fire Fingre tog Kogekonen en passende Kødmasse, som hun rullede lidt i Haanden, hvorpaa hun puttede Klumpen i Munden (det var for at give Bollen en smuk glat Form!) og saa spyttede hun æ Klø·s (dvs. kødbollen) ud i Suppen og tog fat paa den næste.”*

kort 1

Som vi så ovenfor, fandtes der i dialekterne overleveret hjemlige ord for suppe. Vi skal nu se på, om dialekterne også har gemt på hjemlige betegnelser for suppeboller. I 1960 efterlyste vi på en spørgeliste til vore meddelere dialekternes ord for suppeboller, og materialet fra besvarelserne spiller en central rolle i det følgende.

Hvor hjemlig den nu gængse betegnelse *bolle* end forekommer os, så viser det sig, at ordet ligesom *suppe* er indlånt i dansk, formentlig fra tysk eller nedertysk. Det forekommer ikke i Otto Kalkars Ordbog til det ældre danske Sprog (der omfatter sproget i perioden 1300-1700), men er kendt fra 1700-tallet. I svensk er det indlånt i 1600-tallet, så det er vel sandsynligt, at det også

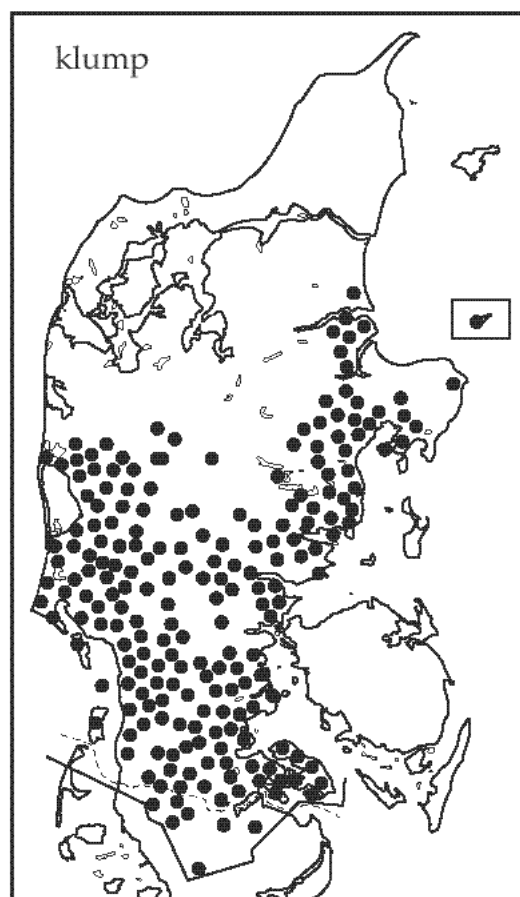
i dansk har været i brug i dette århundrede. Eftersom ordet er kommet til os sydfra, ville det være nærliggende at antage, at det var velafhjemlet i sønderjysk. Men som det ses af kort 1 er det kun ganske få meddelere i den allernordligste del af Sønderjylland, der opgiver ordet

⁶ Erik Koed Westergaard: Danske egnsretter. 1974 s. 32.

⁷ Jf. H. P. Hansen: De gamle fortalte. I. s. 28.

bolle, mens det er tæt afhjemlet i Nørrejylland. Et kortbillede som dette møder os ofte, når der er tale om rigsmålsord. I sådanne tilfælde opfatter de sønderjyske meddelere åbenbart oftere end de nørrejyske rigsmålsbetegnelsen som ‘fremmed’ (selv om den naturligvis er velkendt) og opgiver spontant kun den dialektale betegnelse, når en sådan findes. Det geografiske billede tyder altså ikke på, at sønderjyderne har været importører af ordet; sandsynligvis er det via rigsmål blevet den fællesdanske betegnelse, som sønderjyderne altså har vist sig ganske resistente overfor.

Nu vil man så nok antage, at sønderjyderne har bevaret et gammelt nordisk ord for bollerne. Kort 2 viser udbredelsen af den dominerende dialektale gløse i Sønderjylland: *klump*. Men også dette ord antages at være indlånt sydfra, fra nedertysk *klump*. I rigsmål er det formentlig indlånt i 1500-tallet eller 1600-tallet. I betydningen ‘suppebolle’ er det registreret i C. Molbechs Dansk Ordbog fra 1833 og må på det tidspunkt være accepteret som en rigsmålsgløse.⁸ Der er næppe grund til at tro, at rigsmålet har lånt ordet fra sønderjysk, og med den geografiske udbredelse af ordets brug i denne betydning i jysk, er det naturligt at gå ud fra, at sønderjyderne i dette tilfælde selv har været importører. Ordet har altså med stor sandsynlighed haft en dobbelt indfaldsvej i dansk.

kort 2

Som det ses på kort 2, er ordet i betydningen suppebolle trængt langt op i Jylland. I artiklen “Hvor går grænsen for tyske låneords indtrængen i jysk?”⁹ har Magda Nyberg vist, at de indlånte ord i nogle tilfælde rykker frem til en linje Lemvig-Horsens. At *klump* er blevet

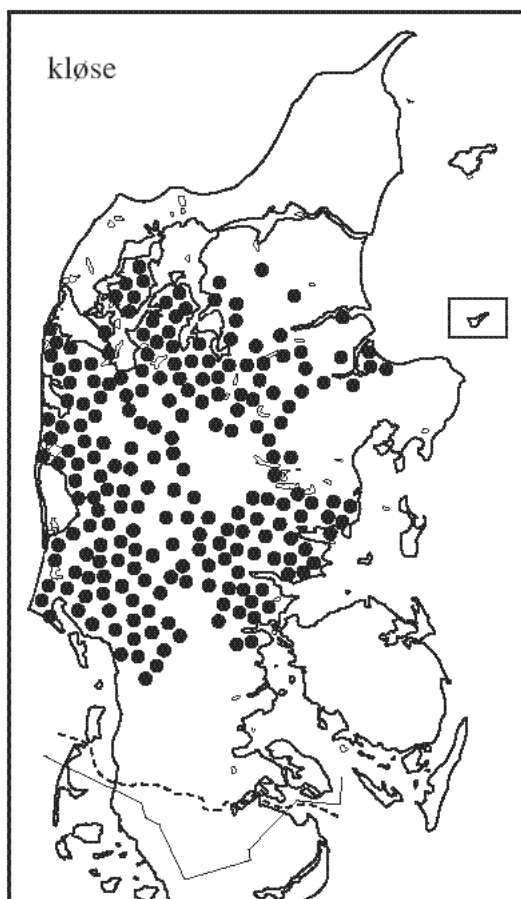
⁸ Omvendt er ordet ikke medtaget i C. Molbechs Dansk Dialect-Lexikon 1841, hvor kun gløser og betydninger afvigende fra rigsmål er registreret.

⁹ Ord & Sag. 1985 s. 6ff. (kort side 12).

almindeligt i østjysk også nord for Horsens er altså mindre typisk og kan måske skyldes, at ordet her har været hjulpet på vej af, at det har været anvendt i ældre rigsmål.

Før vi helt forlader det sønderjyske område, skal det lige nævnes, at vi fra Åbenrå og nabosognene Løjt og Rise har fået opgivet en afvigende betegnelse, skrevet *klytgen*, *klytchen*. Den sidste stavemåde leder uden videre tanken hen på, at der igen må være tale om et indlån fra tysk; ordet genfindes da også i nedertysk i formen *klütjen*¹⁰, en diminutiv form til flertalsformen *Klüten* (af ental *Klut*) bl.a. med betydningen melbolle. At det er flertalsformen, der danner basis for diminutivformen er ikke sært, for normalt optræder suppeboller jo i flertal.

Endnu engang blev vi altså skuffede, hvis vi havde håbet at finde hjemlige bollenavne.

kort 3

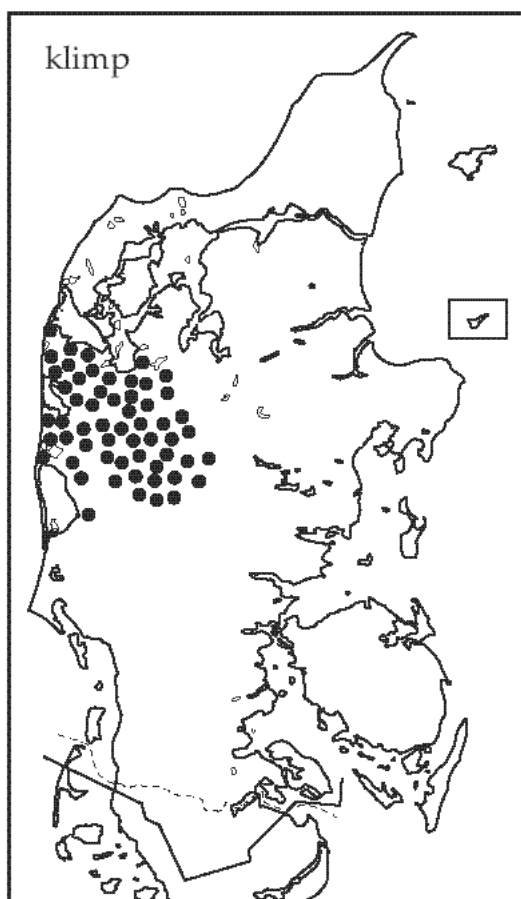
Men lad os nu lade blikket glide mod nord. Allerede i Sydjylland møder vi en ny glose, *kløse*, der i et stort område (se kort 3) optræder side om side med *klump*, men som desuden er almindelig nord for *klump*-området, mod øst helt op til Mariager Fjord, og mod vest inklusive Mors, Salling og det syd for liggende midtjyske Fjends; sporadisk er ordet også afhjemlet fra det sydvestlige Himmerland. Men atter skuffes vi i vor søgen efter hjemligt sprogods, og igen er det en tysk flertalsform *Klösse* (af ental *Kloss*), der er importeret. I det nordøstlige Sønderjylland forekommer desuden i 4 sogne en diminutiv-afledning *klyskan* (svarende til tysk *Klösschen*).¹¹

¹⁰ Jf. Otto Mensing: Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch.III s. 195.

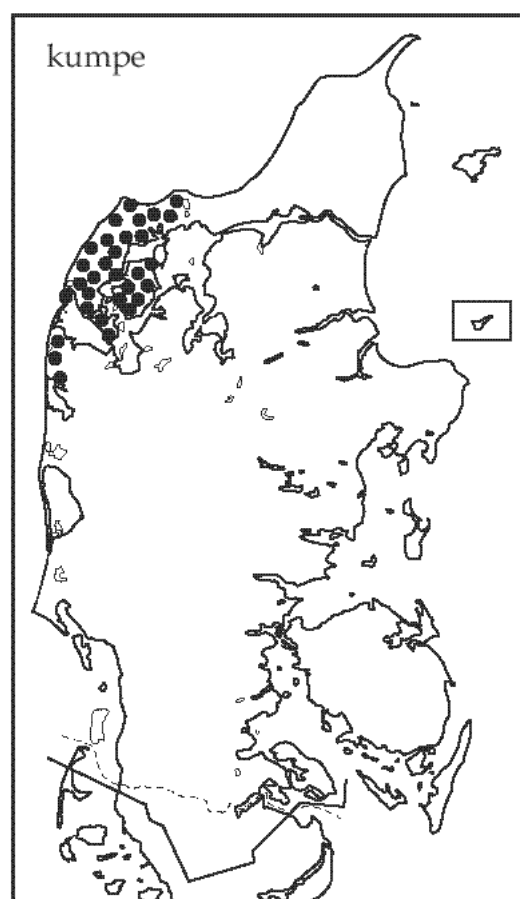
¹¹ Ordet kan også tænkes dannet ved sammenblanding af *kløse* og *klütjen*.

Om *kløse* eller *klump* kom først i det store syd- og midtjyske område, der nu har begge ord, kan næppe afgøres. Hvis to betegnelser findes side om side i et område, vil der oftest ske en betydningsudspaltning, og det synes også at være tilfældet her. Mange meddelere oplyser, at *klump* fortrinsvis bruges om melboller, *kløse* om kødboller, færre at det forholder sig omvendt. I sønderjysk bruges *klump* om såvel kød- som melboller, og ønsker man nærmere at angive arten, anvendes sammensætningerne *kødklump* hhv. *melklump*.

I en stor del af Hardsyssel (området mellem Skjern Å og Limfjorden) anvendes ved siden af *kløse* også betegnelsen en *klimp*¹² (se kort 4). Her er betydningsfeltet delt, så at *kløse* betegner kødbolle og *klimp*

kort 4

kort 5

melbolle. Først her møder vi endelig en hjemlig glose, kendt fra gammeldansk i formen *klempe* og fra oldnordisk i formen *kleppr* (idet *-mp* her er assimileret til *-pp*).

¹² Ordet er oftest optegnet i flertal [*klem"pær*]; ental er i et par tilfælde ligeledes registreret med vestjysk stød [*klem"p*]; er denne form korrekt bør ordet normaliseres *klimpe*.

Vi bevæger os nu nord for Limfjorden og finder i Thy og på Mors endnu en dialektal betegnelse for melboller, *kumper* (se kort 5). Som det ses af kortet er glosen også opgivet fra 3 sogne lige syd for fjorden, et område hvor vi ofte møder træk af Thy-dialekten. Ifølge enkelte optegnelser anvendes *kumper* om store boller, der ikke bruges i suppe, men serveres i kogt mælk, som blev overstrøet med sukker og kanel. Ordet er også brugt i norske dialekter om boller fremstillet af revet kartoffel og mel; oldnordisk har *kumpr* = klump, kugle. Altså dog endnu et hjemligt nordisk ord.

Tilbage står så Vendsyssel med Han-herrederne, Himmerland og Samsø.

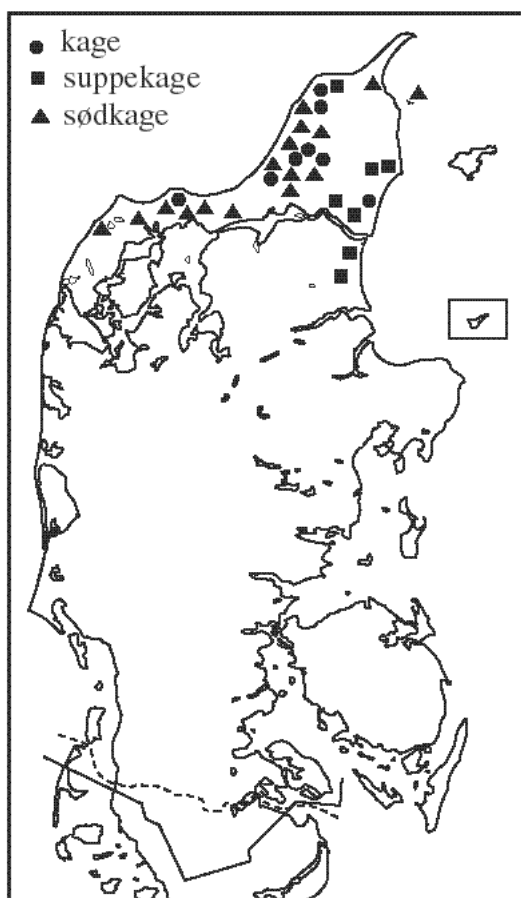
På Samsø kaldes en melbolle for *munk*, mens der ikke er nogen særlig betegnelse for kødboller. Der er her uden tvivl tale om en billedlig brug af ordet, fordi bollen "*minder om en tyk munk(emave)*".¹³ Og vi må konstatere, at vi endnu engang står over for et importeret ord, længst tilbage fra græsk eller latin.

Fra 5 sogne i Børglum herred i Vendsyssel opgives også *munk* som betegnelse for kogte boller, men her er der tale om en særlig art af størrelse som et gåseæg og lavet af byggrynsgrød tilsat krydderier, hakket torskerogn, torskelever og evt. lidt fiskekød. Bollerne, der også kaldtes *duller*, spistes til retten *kroppehoved*, der er beskrevet i Arne Espegaards Vendsysselsk ordbog.¹⁴

I Vendsyssel (med Han-herrederne) er *bolle* som i det øvrige Nørrejylland velafhjemlet. Men mere spredt forekommer desuden som betegnelse for melboller *kage* eller *sødkage* (udtalt [¹sø₁kaq] eller [¹søj₁kaq] og i det sydøstlige Vendsyssel *suppekage* (se kort 6). Ordet bruges alene om melboller, idet kødboller enten betegnes *boller* eller *kødboller*. I den nordøstlige del af Vendsyssel har vi ikke mange belæg, men ifølge Espegaards Vendsysselsk ordbog skal ordet være kendt overalt i Vendsyssel. Som det ses, er den vendsysselske betegnelse sprunget over fjorden til et par nabosogne tæt ved østkysten i Him-

¹³ Ordbog over det Danske Sprog. XIV s. 519.

¹⁴ "*Kroppehoveder var en yndet ret bestående af fyldte torskehoveder. Først gjorde man torskehovederne rene og tog gællerne ud; så lavedes en byggrynsgrød, hvori også kom nelliker, peber, salt og sukker, løg samt torskelever, undertiden også rosiner; en teskefuld puttedes i flaben af hvert torskehovede, resten formedes til boller, som kaldtes duller.*" (II s. 205).

kort 6

merland. Det forekommer ofte, og skyldes formentlig, at der ad søvejen har været tæt kontakt mellem fiskere fra de to landsdele.

Med (-)kage er vi igen stødt på et hjemligt ord, kendt fra såvel gammeldansk som oldnordisk. Førsteleddet i *sødkage* er formentlig identisk med det i indledningen nævnte *sod*, der i vendsysselsk er afhjemlet med udtalen [sø] eller [søj]. Ordet kan altså oversættes med 'suppekage', der i det østlige Vendsyssel netop er pendant til det vestlige Vendsyssels *sødkage*.

Vi er nu nået til vejs ende med gennemgangen af de jyske suppebolle-navne og kan gøre resultatet op. Af 8 forskellige betegnelser (eksklusive sammensætninger) kan kun de

3 regnes for hjemlige: *klimp* i det nordlige Vestjylland, *kump* i Thy og på Mors og endelig *kage* i Vendsyssel. Og det sidste er endda kun spredt afhjemlet, så denne betegnelse har formentlig allerede i 1960, da vi udsendte spørgelisten, været på vej ud af vendelbomålet. Påfaldende er det, at de områder, der har hjemlige betegnelser, er yderområder langt fra de sydfra kommende kulturstrømninger.

Selv om man i dialekterne ofte finder fællesnordiske ord, der er gået tabt eller ikke kendes i rigsmålet, må man altså ikke tro, at dialekterne har været lukkede sprog. Og som vi har set, nøjes dialekterne ikke med at bruge rigsmålets indlånte betegnelse (*bolle*), men optræder selv som storimportører. Og selv om der ofte høres advarende røster mod de mange fremmedord, som også indlånes i vor tid, går det sjældent som redaktionen af Dansk Ordbog i 1820 trøstende udtaler: "*slige Ords Borgerret (er) aldrig ret sikker, thi saasnart Trangen til dem bliver*

*afhiulpet ved Ord, dannet af Sprogets egen Malm, vil Talebrugen ogsaa snart forandre sig. Saaledes har Haarskiæreren forjaget Friseur-
ren, og Accoucheuren er i Begreb med at vige Pladsen for Fødselshiel-
peren”.¹⁵*

Men ak, hårskeereren sejrede ikke! Og både *suppe* og *boller* har vi ikke alene affundet os med, vi betragter dem helt som vore egne. Meget tyder derfor på, at vi ikke af sproglige grunde behøver at frygte for, at det vi opfatter som dansk kultur skulle smuldre, selv om vi låner både fremmede bollenavne, fremmede beklædningsgenstande og navne på disse. For ingen føler sig vel mindre dansk ved at gå i *bukser* i stedet for *brog*.¹⁶

¹⁵ Dansk Ordbog udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse.III. 1820 s. IX.

¹⁶ Den ældre nordiske betegnelse kendt fra navnet på sagnkongen Regner med tilnavnet Lodbrog, dvs. Regner med de låne eller hårede bukser.